

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi

**Yusif DİRİLİ
(Mahmudov)**
Ətraf mühit üzrə
tədqiqatçı,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

(əvvəli ötən sayımızda)

Xəlifə cəlladlarının qarşısını da mərdənə dayanıb rənginin saralmasını düşməni görməsin deyə üzünü qanı ilə qızardan Babək, "Ənəlhəqq" dediyi üçün X əsrdə Bağdad şəhərində dara çəkilən Mənsur Həllac, dindarların kafir adlandırılıb neft tökerək yandırdıqları Eynül-Qüzzat, Əlin-cə qalasında Teymurləngin oğlu

Miranşahın əmri ilə dara çəkilən, cəsədi at quyruğunda sürüdülmə Fəzlullah Nəimi belə mərd insanlardandır. Lakin bunlardan heç birinin edamı böyük ideya maücahidi İmadəddin Nəsiminin ölmü qədr faciəli və əzablı olmamışdır. Məhz buna görə də beş əsrdən artıdır ki, onun şərəfli adı Yaxın Şərqdə mərdlik, fədakarlıq, sədaqət və mətin iradə rəmzi kimi hörmətlə çəkilir, haqqında rəvayətlər və bədii əsərlər yaranır." Heç də əbəs deyildir ki, Nəsimidən üç əsr sonra yaşamış Sarı Aşıq bayatılarının birində deyirdi:

dığımız araşdırmanı İ. Nəsimi və X. Şirvani irsinə kiçik bir töhfə hesab eirik.

Məlumdur ki, dünyagörüşü cəhətdən hürufi-panteist olan İmadəddin Nəsimi Allahla təbiəti eyniləşdirmiş, Allahın insanda və təbiət cisimlərində təcəlləsi ideyasını təbliğ etmişdir. Nəsimiyə görə, ruh cansız təbiətdən canlı təbiətə (bitkiyə, heyvana, insana) doğru inkişaf edir. O, gerçəkədən insanı təkamülün son mərhələsi hesab edir, bütün şərlərində insanı təbiəti və həyat gözəlliklərini duymağa, ondan zövq almağa çağırırdı. Deməli,

Nəsiminin poeziyasında ətraf mühitin qorunması təbliğ olunmuş, təbiətə məhəbbət və qayğı hissələri aşılarmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, İ. Nəsimi təbiətə hürufilik təlimi əsasında yanaşır və canlı təbiətin özündən yarandığı fikrini irəli sürürdü. XIX əsrdə Nəsiminin bu ideyası elmi əsaslarla sübut olundu. İnsana ali varlıq kimi baxan şair, panteizm cərəyanının qəbul etdiyi kimi ruhun cəmədət, nəbatət və heyvanatdan keçərək insana doğru inkişaf etdiyi fikrində idi.

Çün xakdan eylər səfər mədən nəbat olur şəcər
Rovşen görür əhli-nəzər kol töməyi-heyvan gəlir.

ətraf mühitə münasibət (insanın ekologiyası, canlıların təkamülü, həyatın əmələ gəlməsi və təbii sərvətlər haqqında mülahizələr) xüsusi yer tutur. Şair qəzəl və qəsidələrində təbiətdə baş verən fəsil dəyişikliklərini, o cümlədən yazın gəlişi ilə əlaqədar ətraf mühitdə, xüsusilə bitkilərin həyatında canlanmanın müşahidə edildiyini olduqca təbii vermişdir:

Bahar oldu, gəl ey dilbər, tamaşa qıl bu gülzərə
Buraxdı qönçələr pərdə, bəşarət bülbülü-zərə.
Şəqayiq pərdədən çıxdı, boylandı bağ ilə bostan,
İrşədi gülşənin hüsnü, boyandı rəngi əzhərə.

ondakı gözəlliklərin qədrini bilməyə, onları olduğu kimi duymağa çağırır. Baharın gəlişini təsvir edən şair, ətraf aləmdə baş verən fəsil dəyişikliklərini tamam yeni bir çalardə, yeni bir keyfiyyətdə təqdim edir. Başqa sözlə, o, yazın gəlməsi ilə təbiətdə baş verən gerçək çanlanma hadisəsini bəşərin, yeni təbiət və cəmiyyətin yaratdığı insanın özü ilə bağlayır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XI əsrin klassik və görkəmli Azərbaycan şairi Qətran Təbrizinin "Divan"ının əsasını təşkil edən mədhnəmələrdə də heyranedicə təbiət təsvirləri özünə yer tapmışdır. Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinə daxil olan bütünü

Şirvani və Nəsimi yaradıcılığında bioekoloji fikirlər Təbiət-insan münasibətləri nümunəsində

Gözəllik soy iləndi,
Şahmar da soy iləndi.
Nəsimitək yolunda,
Bu Aşıq soyulandı.

Çün töməyi- heyvan olur, oda ki, insü can olur
İnsana vasil olmağa bi dəstü pa pərran gəlir.

Təsadüfi deyildir ki, bu bayatı indiyədək bir zərb-məsəl kimi yaşamaqdadır. Şübhəsiz, Nəsimi yaradıcılığı bütövlükdə özündən sonrakı ədəbiyyat və fəlsəfi fikir tarixinə çox ciddi təsir göstərmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, şair-filosofun yaradıcılığının əhatəli tədqiqi və dünya elmi-ədəbi ictimaiyyətinə daha yaxşı tanıtılması üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə 2019-cu il "Nəsimi İli" elan edilmişdi. Sözsüz ki, İ. Nəsimi yaradıcılığının hərtərəfli araşdırılması və təbliği baxımından bu qərar xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Tədqiqatlarımız göstərir ki, həm İmadəddin Nəsiminin, həm də Xaqani Şirvaninin təmsilində, klassiklərimizin yaradıcılıq nümunələri ətraf mühitin öyrənilməsinə, təbliğinə və qorunmasına yönəlik zəngin məlumatlar mənbəyidir. Bu baxımdan apar-

Nəsimiyə görə, insan öldükdə ruhu çıxır, cəsədi torpağa qarışır, bitki şəklində həyata qayıdır. Torpaqdan mədən, mədənədən nəbatət, nəbatətdən heyvanat yaranır. Ümumşərq fəlsəfəsinin əsasını təşkil edən bu cür yanaşma meyarı qədim hind fəlsəfəsində daha qabarıq nəzərə çarparsa da, digər xalqların elmi-fəlsəfi prinsiplərinə də hopmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, biz təbiətdə baş verən inkişaf proseslərinə bu cür yanaşmaya Nəsrəddin Tusinin "Əxlaqi-Nəsir" əsərində, habelə - Şəhabəddin Yəhya Sührəvərdinin "İşraqilik" təlimində, eləcə də, digər fəlsəfi baxışlarda, habelə klassiklərin bədii yaradıcılıq nümunələrində rast gəlirik. Maraqlıdır ki, biosferdə gedən maddələr dövranı İ. Nəsimi poeziyasında düzgün əsaslandırılıb. Şair təbiətşünaslığın hələ yaxşı inkişaf etmədiyi orta əsrlərdə ortaya maraqlı suallar qoyur: "Odu Su, Torpağı Yel aldı nədəndir Adəm?" Panteist şairin əsərlərində təbiət gözəllikləri tərənnüm edilsə də, onun əsas obyektı insandır. Nəsimi belə hesab edirdi ki, təbiət, yer, göy öz xidmətlərini və dəyərini insandan alır. Çünki insan kamil varlıqdır və böyük yaradıcı gücdür. Şairin təbiət görüşlərində abiotik faktor kimi kosmos amillərinə münasibəti də diqqətəlayiqdir:

Günəşin qürsi, nədən yer üzünə şölə verir,
Yenə bir məşəldə nur nədir, nar nədir?

Yuxarıdakı misralardan da görünür ki, Nəsimi canlıların yaşayışında və inkişafında işıq enerjisinin müstəsna faydasına diqqətli cəlb etmiş, birinci olaraq bitkilərin suda inkişafının labüdlüyü məsələsinə toxunmuşdur. Zənnimcə, o, bununla Günəş enerjisinin canlıların həyatında faydasını göstərmək istəyib. İ. Nəsimi dörlüklərinin birində həyatın dörd ünsürdən yarandığını bildirir:

Dörd sütun üstündə qurulmuş bu can,
Varlıq ölkəsində odur hökəmrən.

Nəsiminin poeziyasında

Çəmənlər müxtəlif oldu, həzar əlvan çiçəklərdən
Açıldı lələvü nəsrin, şükufə gəldi əşərə.

Açıldı nargisu lələ, tutubdur yasəmən çadır
Söyütlər, ərəgəvan titrər, qamışlar mindi ənhərə.

Göründüyü kimi, İ. Nəsimi burada diqqətli təbiətin gözəlliklərinə və onun qorunmasına yönəlib. Qeyd etmək lazımdır ki, Ş. İ. Xətəinin "Dəhname"si də eyni məzmununda qələmə alınmış:

Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdivü lələzar gəldi.
Quşlar qamusu fəfanə düşdü,
Eşq odu yenə bu can düşdü...
...Çaylar bulandı, yıxdı arxın,
Bağlar ağacı göyertdi şaxın.
Yüz dürlü əba geyib çəmənlər,
Ağ donunu geydi yasəmənler...

Şübhə yoxdur ki, Nəsiminin təsiri ədəbiyyata yuxarıdakı şeirlə "Bahariyyə" janrını gətirən görkəmli Azərbaycan şairi Şah İsmayıl Xətəidən yan keçməyib. Dahi şair-filosof İmadəddin Nəsimi zamanının yaradıcı şəxslərindən fərqli olaraq, təbiəti tərənnüm edərkən mahiyyətə varır,

poemalarında, o cümlədən Məhəmməd Fizulinin, Məmmədhusəyn Şəhriyarın, digər klassiklərimizin əsərlərində də təbiət motivləri həm elmi cəhətdən düzgün verilmiş, həm də əhatəli şəkildə təqdim edilmişdir. XII əsrdə yaşayıb-yaratmış Xaqani Şirvani də ətraf mühitə təsir göstərən abiotik faktorların faydasını yüksək qiymətləndirmiş, günəş enerjisinin təbiətdə baş verən dəyişikliklərdəki rolunu qeyd etmişdir.

Səninlə bəzənir dünya camalı,
Sayəndə dəyişir aləmin halı.

İmadəddin Nəsiminin təbiət şeirləri canlıdır: "Bahar oldu, gəl ey dilbər, tamaşa qıl bu gülzərə, Buraxdı qönçələr pərdə bəşarət bülbülü-zərə."- başlayan qəzəlində də yaz-mövsüm hadisələrinin tipik nümunəsi kimi canlılarda baş verən oyanma-fəallaşma prosesini o qədər real və maraqlı verib ki, heyretlənməmək mümkün deyildir. Bu, dahi şairin hadisələrə real baxışının nəticəsi kimi ortaya çıxır:

(ardı gələnin sayımızda)

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur